

Перамогу набліжалі разам

Беларускія татары ў гады Вялікай Айчыннай вайны

Святлана ГРЫБАВА,
старшы выкладчык

Беларусь – шматнацыянальная і шматканфесіянальная краіна. Вывучэнне разнастайных аспектаў гісторыі такой нацыянальнай меншасці, як татары, што ўжо больш за 600 гадоў жывуць на нашых землях, бачыцца актуальным у кантэксце правядзення дзяржаўнай палітыкі, накіраванай на падтрымку раўнапраўнага існавання розных этнічных груп, стварэнне ўмоў для развіцця іх культур і захавання традыцый.

У пачатку Вялікай Айчыннай вайны ў 1941 годзе ў выніку германскага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу асноўная маса татарска-мусульманскага насельніцтва, каля 6 тыс. чалавек, апынулася ў генеральнай акрузе «Беларусь» [1, с. 164]. Палітыка акупацыйных улад у дачыненні да татарскай супольнасці не была ўвесь час аднолькавай. На першых этапах вайны яна не адрознівалася ад стаўлення да астатняга мясцовага насельніцтва. Аднак са змяненнем нацыянальнай палітыкі рэйха ў 1942 годзе ў дачыненні да мусульманскіх народаў СССР, якіх яны пачалі выкарыстоўваць у антысавецкай барацьбе, акупацыйныя ўлады сталі надаваць адпаведную ўвагу і беларускім татарам. Аб гэтым сведчыць іх памкненне сабраць аб мусульманскім насельніцтве дадзенага рэгіёна пэўную інфармацыю. Можна таксама канстатаваць, што германскія ўлады ставіліся лаяльна да рэлігійных традыцый мясцовых мусульман (дзеінічалі мячэці, мусульманскія школы, для татараў вызначаліся выхадныя дні ў час іх рэлігійных свят). Але ўвогуле можна заўважыць, што

асаблівай выключнасці іх становішча не мела, бо татарскае насельніцтва таксама падвяргалася рэпрэсіўным акцыям: іх прымусява вывозілі на працу ў Германію, жорстка каралі за сувязь з партызанамі і падпольшчыкамі. Трэба адзначыць, што акупацыйныя ўлады на апошніх этапах вайны зрабілі спробу выкарыстаць мясцовых мусульман у сваіх ваенна-палітычных мэтах, аднак такая акцыя засталася фактычна беспаспяховай.

Трэба зазначыць, што германскія ўлады не разглядалі беларускіх татараў у якасці значнай сілы, якую можна было б выкарыстаць на сваю карысць, накіраванага татараў Крыма. Па-першае, яны складалі значна меншую частку насельніцтва рэспублікі ў параўнанні з Крымам (крымскія татары – каля 20 % ад агульнай колькасці насельніцтва Крымскага паўвострава, беларускія – каля 0,1 % жыхароў БССР). Па-другое, татары ў Беларусі ў сваёй асноўнай масе не імкнуліся да ажыццяўлення нацыянальнай ідэі ў шырокім сэнсе, бо не аддзялялі сябе ад той дзяржавы, грамадзянамі якой з’яўляліся.

Беларускія татары, як і астатняе насельніцтва акупіраваных тэрыторый краіны, знаходзіліся ў складаных умовах, прадвызначаных ваенным часам. Таму, імкнучыся выправіць сваё цяжкае эканамічнае становішча ці ўвогуле выжыць, яны вымушаны былі працаваць у раённых управах, дзе займалі нязначныя пасады, у іншых установах, на вытворчых прадпрыемствах.

Супрацоўніцтва беларускіх татараў з германскімі ўладамі ў межах калабарацыйных працэсаў мела месца, аднак масавая кала-

ПРА АЎТАРА

ГРЫБАВА Святлана Уладзіміраўна.

Нарадзілася ў г. Іўе Гродзенскай вобласці.

Скончыла гістарычны факультэт Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна (2004), аспірантуру Рэспубліканскага інстытута вышэйшай школы (2009).

У 2004–2006 гадах – асістэнт, з 2010 года – старшы выкладчык кафедры сацыяльна-палітычных і гістарычных навук Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта.

Аўтар 40 навуковых работ.

Сфера навуковых інтарэсаў: пытанні гісторыі і культуры татарскай нацыянальнай меншасці Беларусі.

барацыя ў татарскім асяроддзі адсутнічала. І толькі асобныя мусульманскія лідары па ідэалагічных матывах супрацоўнічалі з акупацыйным рэжымам. Ідэі такога кшталту, заснавання на панісламізме, панцюркізме і татарскім нацыяналізме, сфарміраваліся ў іх яшчэ ў даваенны перыяд пад уплывам польскай палітыкі «праметэізму» [2, с. 461]. Трэба таксама адзначыць, што быў пэўны раскол у адпаведных колах татарскага насельніцтва, якія супрацоўнічалі з акупацыйнымі ўладамі. Напрыклад, ёсць звесткі аб прадстаўніцтве мясцовых татараў у беларускіх нацыяналістычных арганізацыях, такіх як Беларускі корпус самааховы, Рудзенскі батальён № 24 Беларускай краёвай абароны, Беларуская народная самапомач [3, с. 40–41].

Аднак, безумоўна, нельга абмінуць увагай удзел мясцовых татараў у антыфашысцкай барацьбе. Беларускія татары ваявалі ў партызанскіх атрадах, у вайсковых фарміраваннях, у падполлі, выратоўвалі, не шкадуючы свайго жыцця, мясцовае яўрэйскае насельніцтва ад вынішчэння.

Так, у партызанскім руху беларускія татары былі прадстаўлены ў партызанскіх фарміраваннях заходніх і ўсходніх абласцей БССР (паводле адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу па стану на 1 студзеня 1941 года). Самая вялікая колькасць мясцовых татараў у партызанскіх злучэннях усходніх абласцей БССР ваявала ў 1-й Мінскай партызанскай брыгадзе, створанай 31 жніўня 1942 года. У яе складзе побач з 800 беларусамі, 252 рускімі, 62 украінцамі змагаліся і 48 прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей [4, с. 487]. Па падліках аўтара, амаль што дзве трэці з апошніх складалі беларускія татары [5, с. 51]. Дарэчы, яны былі ўраджэнцамі гарадскога пасёлка Смілавічы, у якім і цяпер пражывае вялікая колькасць татараў. Гэта можна патлумачыць тым, што рэгіён дзейнасці партызанскай брыгады ахопліваў былы Рудзенскі раён (пасля адміністрацыйнай рэформы 1960 года – Чэрвеньскі раён) Мінскай вобласці, часткай якога з'яўляліся Смілавічы.

Вялі барацьбу з ворагам беларускія татары і ў складзе іншых партызанскіх фарміраванняў Мінскай вобласці: у атрадах імя С.М. Кірава брыгады імя С.М. Кірава (дзеяннічалі ў Чэрвеньскім, Барысаўскім, Рудзенскім і Пухавіцкім раёнах) [6, л. 8–9; 7, л. 11–12], «Перамога» брыгады імя га-

зеты «Праўда» (дзеяннічала ў Чэрвеньскім раёне) [8, л. 16; 9, л. 80–81], імя А.В. Суворова і імя Р.І. Катоўскага брыгады «Народныя мсціўцы» імя В.Т. Варанянскага (дзеяннічалі ў Плешчаніцкім і Лагойскім раёнах) [10, л. 90; 11, л. 34, 76], у 1-м атрадзе [12, л. 14, 101, 141, 143] і 5-м атрадзе [13, л. 219] брыгады «Жалызняк» (дзеяннічалі ў Бягомльскім і Лагойскім раёнах), у 1-й Антыфашысцкай брыгадзе (дзеяннічалі ў Барысаўскім, Лагойскім, Плешчаніцкім раёнах Мінскай, Куранецкім, Пліскім, Пастаўскім раёнах Вілейскай, Лепельскай, Ушацкім раёнах Віцебскай абласцей) [14, л. 30–31, 66, 170], у атрадзе імя М.І. Калініна брыгады імя М.І. Калініна (дзеяннічалі ў Плешчаніцкім раёне) [15, л. 49–50, 99], у атрадзе імя Г.К. Жукава [16, л. 6] і ў атрадзе «Грозны» [17, л. 37–38] брыгады «Штурмавая» (дзеяннічалі ў Заслаўскім, Лагойскім і Мінскім раёнах Мінскай, Радашковіцкім раёне Вілейскай абласцей), у атрадзе «За Айчыну» брыгады «Дзядзькі Колі» (дзеяннічалі ў Барысаўскім, Смалявіцкім, Бягомльскім, Лагойскім, Плешчаніцкім раёнах), у атрадзе імя С.М. Будзённага Лагойскай брыгады «Большавік» [18, л. 3, 34], у 3-й Мінскай партызанскай брыгадзе імя С.М. Будзённага (дзеяннічалі ў Пухавіцкім, Рудзенскім, Мінскім і Старадарожскім раёнах) [19, л. 7], у брыгадзе «Беларусь» (дзеяннічалі ў Рудзенскім і Пухавіцкім раёнах) [20, л. 25], у атрадзе імя Р.І. Катоўскага 300-й брыгады імя К.Я. Варашылава (дзеяннічалі ў Дзяржынскім, Уздзенскім, Капыльскім, Чырвонаслабодскім раёнах Мінскай і Нясвіжскім раёне Баранавіцкай абласцей) [21, л. 13], у атрадзе імя В.І. Чапаева 27-й брыгады імя В.І. Чапаева [22, л. 41–42, 52, 270] (дзеяннічалі ў Капыльскім, Грэскім раёнах Мінскай і Нясвіжскім, Клецкім раёнах Баранавіцкай абласцей), а таксама ў асобным атрадзе імя А.В. Суворова [23, л. 6–7, 31–32].

Змагаліся беларускія татары супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў і ў складзе іншых партызанскіх фарміраванняў, якія дзейнічалі ва ўсходніх абласцях БССР. У Магілёўскай вобласці яны былі прадстаўлены ў мінімальнай колькасці: вялі барацьбу з ворагам у 208-м асобным партызанскім палку імя І.В. Сталіна (дзеяннічалі ў Клічаўскім, Кіраўскім раёнах Магілёўскай, Крупскім раёне Мінскай, Рагачоўскім раёне Гомельскай, Целяханскім

і Ганцавіцкім раёнах Пінскай абласцей) [24, л. 265].

У партызанскіх фарміраваннях Віцебскай вобласці беларускія татары змагаліся з ворагамускладзе атрада імя С.М. Кірава брыгады імя С.М. Кароткіна, якая дзейнічала ў Сіроцінскім, Расонскім, Полацкім, Ушацкім раёнах Віцебскай і Пліскім і Міёрскім раёнах Вілейскай абласцей [25, л. 124–125], а таксама ў атрадзе № 20 «Бальшавік» брыгады імя А.Ф. Данукалава («Аляксея») (дзейнічала ў Касплянскім раёне Смаленскай, Лёзненскім, Суражскім, Віцебскім, Аршанскім, Багушэўскім, Бешанковіцкім, Чашніцкім, Ушацкім раёнах Віцебскай і Пліскім раёне Вілейскай абласцей) [26, л. 233].

У партызанскія атрады татары былі залічаны ў асноўным летам – восенню 1943 года. Да ўступлення ў шэрагі народных мсціўцаў пэўная іх частка выконвала функцыі сувязных партызанскіх фарміраванняў ці мела дачыненне да падпольнай дзейнасці. Некаторыя прадстаўнікі беларускіх татараў апынуліся ў 1-й Рускай нацыянальнай брыгадзе СС «Дружына» пад камандаваннем былога савецкага падпалкоўніка У.У. Гіль-Радзівонова і ў яе складзе 16 жніўня 1943 года перайшлі на бок партызан. Брыгада атрымала назву 1-я Антыфашысцкая, дзейнічала ў Віцебскай і Мінскай абласцях.

Можна таксама прывесці прыклады перавярбоўкі савецкімі органамі татарскага насельніцтва. Так, сувязным 3-й Мінскай брыгады імя С.М. Будзёнага быў татарын з вёскі Сеніца Мінскага раёна Якаў Зянонавіч Хасяневіч. Нарадзіўся ён 12 лютага 1902 года ў мястэчку Смілавічы Мінскай вобласці. Скончыў Мінскае рэальнае вучылішча, навучаўся на завочным аддзяленні Мінскага педагагічнага інстытута, атрымаў спецыяльнасць настаўніка гісторыі. З верасня 1921 года да студзеня 1938 года працаваў настаўнікам і дырэктарам Лугаваслабдской школы. З 7 студзеня 1938 года выконваў функцыі завуча і настаўніка сярэдняй школы вёскі Сеніца. За сваю працу Якаў Зянонавіч Хасяневіч меў узнагароды. У яго сям’і былі маці, жонка Марыя і чацвёра дзяцей.

Да перапісу насельніцтва, які па загаду Мінскай раённай управы было неабходна правесці да 1 кастрычніка 1943 года, у кожнай воласці прыцягваўся настаўнік з

выразным почыркам. У Сеніцкай воласці адказным акупацыйнымі ўладамі быў прызначаны менавіта Я.З. Хасяневіч. Дарэчы, у Дзяржаўным архіве Мінскай вобласці захаваўся пратакол Сеніцкай валасной управы Мінскага раёна ад 22 мая 1942 года, дзе зафіксаваны выбары сярэбры камітэта пранямецкай Беларускай народнай самапомачы. Адным з членаў камітэта быў Я.З. Хасяневіч [27, л. 18]. Аднак 1 снежня 1943 года ён даў падпіску асобаму аддзелу НКУС аб супрацоўніцтве. Пры перадачы звестак у пісьмовай форме ён павінен быў карыстацца псеўданімам «Тэлефон».

Па сваім сацыяльным становішчы татары, што ваявалі ў партызанскіх фарміраваннях усходніх абласцей БССР, паходзілі ў пераважнай большасці з рабочага альбо сялянскага асяроддзя. Асноўная маса была беспартыйнай. Больш як палова з іх мела няпоўную сярэдняю ці сярэдняю, значная частка – пачатковую адукацыю. Большасць татараў – партызан усходніх абласцей удзельнічалі ў баявых аперацыях, частка выконвалі функцыю сувязных, менш татараў было ў гаспадарчых узводах, адзінкі – у разведцы. Камандзірскіх пасадак яны не займалі.

Гістарычна склалася так, што пераважна паселішчы беларускіх татараў размясціліся ў заходніх рэгіёнах краіны. Безумоўна, ёсць сэнс разгледзець удзел у партызанскім руху татараў на тэрыторыі Баранавіцкай, Вілейскай, Пінскай абласцей.

Большасць беларускіх татараў з заходніх абласцей БССР змагаліся ў партызанскіх фарміраваннях Баранавіцкай вобласці [28, с. 38–39]. Вялі яны барацьбу з ворагам у атрадзе імя Аляксандра Неўскага брыгады імя Аляксандра Неўскага (дзейнічала ў Юрацішкаўскім і Іўеўскім раёнах), у брыгадзе імя В.П. Чкалава (дзейнічала ў Валожынскім і Івянецкім раёнах Баранавіцкай, Дзяржынскім, Заслаўскім і Мінскім раёнах Мінскай абласцей), у атрадах імя 1-га Мая і «Грозны» Першамайскай брыгады (дзейнічала ў Карэліцкім, Навамышскім, Гарадзішчанскім, Навагрудскім і Мірскім раёнах), у атрадзе імя М.В. Фрунзе 18-й брыгады імя М.В. Фрунзе (дзейнічала ў Івянецкім, Клецкім раёнах Баранавіцкай, Дзяржынскім, Заслаўскім раёнах Мінскай і Ганцавіцкім раёне Пінскай абласцей), у атрадзе імя М.А. Шчорса брыгады імя М.А. Шчорса

(дзеінічала на тэрыторыі Заслаўскага, Мінскага, Дзяржынскага раёнаў Мінскай, Івянецкага раёна Баранавіцкай і Радашковіцкага раёна Вілейскай абласцей), у атрадзе імя Ф.Э. Дзяржынскага брыгады імя К.К. Ракасоўскага (дзеінічала на тэрыторыі Слонімскага і Быценскага раёнаў), у партызанскім атрадзе імя А.В. Суворова брыгады імя І.В. Сталіна (дзеінічала ў Івянецкім раёне).

Пэўная колькасць нашых суайчыннікаў-татараў ваявала і ў складзе партызанскіх фарміраванняў Вілейскай вобласці. Яны былі прадстаўлены ў атрадзе імя А.А. Жданава брыгады «За Радзіму» (дзеінічала ў Шаркаўшчынскім, Відзаўскім, Маладзечанскім, Браслаўскім раёнах), у атрадзе імя К.Я. Варашылава і атрадзе «За Радзіму» брыгады імя М.В. Фрунзе (дзеінічала ў Радашковіцкім, Льянскім раёнах Вілейскай і Лагойскім раёне Мінскай абласцей), у атрадзе імя М.І. Кутузава брыгады імя К.Я. Варашылава (дзеінічала ў Мядзельскім, Пастаўскім, Дунілавіцкім, Астравецкім, Свірскім, Смаргонскім, Куранецкім, Глыбоцкім, Крывіцкім раёнах Вілейскай вобласці і Свянцянскім раёне Літоўскай ССР), у складзе 4-га атрада брыгады «Спартак» (дзеінічала ў Відзаўскім і Шаркаўшчынскім раёнах), у складзе брыгады імя Л.М. Даватара (дзеінічала ў Докшыцкім, Куранецкім і Мядзельскім раёнах), у асобным партызанскім атрадзе імя П.К. Панамарэнкі.

У партызанскіх атрадах Пінскай вобласці таксама змагаліся беларускія татары, але ў значна меншай колькасці. Тут яны былі прадстаўлены толькі ў атрадзе імя М.І. Калініна брыгады імя С.М. Кірава, якая дзейнічала ў Лунінецкім і Ленінскім раёнах. Гэта можна патлумачыць тым, што ўвогуле на дадзенай тэрыторыі беларускія татары не мелі значнага прадстаўніцтва – тут не існавала ніводнага татарскага паселішча [28, с. 41–42].

У брыгадах Беластоцкай і Брэсцкай абласцей, паводле даных аўтара на падставе працы з фондамі Нацыянальнага архіва

Рэспублікі Беларусь, беларускія татары прадстаўлены не былі.

У сваёй большасці беларускія татары трапілі ў склад партызанскіх фарміраванняў заходніх абласцей БССР у 1943 годзе. Амаль палова з іх уступіла ў партызаны з моманту стварэння брыгад, а датуль татары працавалі на прамысловых прадпрыемствах, у сельскай гаспадарцы.

Аналізуючы партыйную прыналежнасць і сацыяльнае становішча татараў у партызанскіх фарміраваннях заходніх абласцей БССР, можна адзначыць прыблізна аднолькавыя тэндэнцыі ў параўнанні з татарамі – партызанамі ва ўсходніх абласцях рэспублікі. А вось што датычыцца адукаванасці, заўважаецца пэўная розніца: татары з ўсходніх абласцей мелі больш высокі ўзровень адукацыі.

Калі разглядаць узроставую структуру, звяртае на сябе ўвагу большая колькасць моладзі да 18 гадоў і значна меншая ў сталым узросце (звыш 45 гадоў) у складзе заходніх партызанскіх фарміраванняў у параўнанні з усходнімі. Можна адзначыць прыкладна аднолькавую колькасць жанчын і мужчын татарскай нацыянальнасці ў дадзеных партызанскіх фарміраваннях (табл. 1).

Прадстаўнікі татарскага насельніцтва ў партызанскіх фарміраваннях заходніх абласцей у сваёй большасці ўдзельнічалі ў баявых аперацыях, меншая іх колькасць была задзейнічана ў якасці сувязных ці ў гаспадарчых узводах, некаторыя выконвалі функцыю разведчыкаў, адзінкі займалі камандзірскія пасады.

Такім чынам, татары ў партызанскіх фарміраваннях усходніх абласцей БССР змагаліся з ворагам у складзе 19 атрадаў 16 партызанскіх брыгад, у 1 асобным палку і 1 асобным атрадзе. З усіх усходніх абласцей больш за ўсё беларускіх татараў было ў партызанскіх злучэннях Мінскай вобласці, таксама татары змагаліся ў складзе партызанскіх фарміраванняў Магілёўскай і Віцебскай абласцей. А вось у партызанскіх брыгадах Палескай і Гомельскай абласцей

▼ Табліца 1.
Полаўзроставая структура татараў у партызанскіх фарміраваннях заходніх і усходніх абласцей БССР (%)

	Мужчыны	Жанчыны	Да 18 гадоў	Ад 18 да 26 гадоў	Ад 26 да 45 гадоў	Больш за 45 гадоў
Заходнія вобласці	73	27	23	34,7	38,5	3,8
Усходнія вобласці	78	22	13,2	42,6	32,4	11,8

яны адсутнічалі. Прадстаўніцтва татарскага насельніцтва ў складзе партызанскіх фарміраванняў усходніх абласцей Беларусі залежала ад гісторыка-геаграфічнага размяшчэння татарскіх абшчын на пэўнай тэрыторыі і ад тэрытарыяльнага ахопу дзеяння брыгад.

Прадстаўнікі татарскага этнасу, якія ўдзельнічалі ў партызанскім руху, аддана змагаліся з ворагам, некаторыя былі адзначаны ўзнагародамі. Ёсць прыклады ўдзелу ў антыфашысцкай барацьбе цэлых татарскіх сем'яў. Прадстаўніцтва беларускіх татароў у партызанскіх фарміраваннях усходніх абласцей Беларусі складала каля 2 % ад ліку татарскага насельніцтва гэтага рэгіёна.

Беларускія татары ў партызанскіх фарміраваннях заходніх абласцей БССР змагаліся з ворагам у складзе 13 атрадаў і 13 партызанскіх брыгад і ў 1 асобным партызанскім атрадзе. У параўнанні з усходнімі рэгіёнамі, беларускія татары ў брыгадах партызанскіх злучэнняў заходніх абласцей краіны былі прадстаўлены ў меншай колькасці, нягледзячы на тое, што іх было больш на дадзенай тэрыторыі. Паводле падлікаў аўтара, каля 0,6 % татароў з заходніх абласцей Беларусі прынялі ўдзел у партызанскім руху. Трэба адзначыць, што ўвогуле да 1943 года на тэрыторыі заходняй Беларусі партызанскі рух не меў трывалых арганізацыйных форм. Неабходна таксама

◀ Мінскія падпольшчыкі Ібрагім Аляксандравіч (кіраўнік групы) і Алена Аляксандраўна Адамовічы

прыняць да ўвагі, што паселішчы татароў у асноўным знаходзіліся ў гарадах і мястэчках, за межамі тэрыторый дзеяння партызан, што значна ўскладняла сувязь татарскага насельніцтва з партызанамі.

Згодна з падлікамі аўтара, беларускія татары ў партызанскім руху складалі каля 1 % ад агульнай колькасці татарскай супольнасці Беларусі (гэта каля 0,03 % ад партызан Беларусі з ліку мясцовых жыхароў). Прымаючы да ўвагі перш за ўсё жорсткую акупацыйную палітыку нацыстаў (пры пэўнай тэрытарыяльнай адасобленасці татарскіх паселішчаў, што аблягчала магчымасць рэпрэсіўных акцый), а таксама адносна нешматлікасць татарскага насельніцтва Беларусі (перад пачаткам Вялікай Айчыннай вайны колькасць татарскай нацыянальнай меншасці ў БССР складала каля 9 тыс. чалавек), што падштурхоўвала яго да самазахавання, і некаторыя іншыя гістарычныя і палітычныя фактары, у тым ліку незбалансаванасць канфесіянальна-нацыянальнай палітыкі савецкай улады ў перадаенныя гады, можна меркаваць, што ўдзел беларускіх татароў у партызанскім руху быў дастаткова значны.

У гераічны леталіс барацьбы супраць фашызму яскравую старонку ўпісалі і падпольшчыкі. Шмат высакародных і самаадданных учынкаў было здзейснена і беларускімі татарамі. Большасць з іх

былі прадстаўлены ў Мінскім падполлі, а менавіта ў падпольнай групе на гарбарным заводзе «Бальшавік», у групе татарскай сям'і Адамовічаў, а таксама ў такіх разведвальна-дыверсійных групах, як «Мсціўцы», «Першыя». Змагаліся мясцовыя татары ў складзе Уздзенскага і Брэсцкага антыфашысцкага падполля. Ёсць прыклады ўдзелу капільскіх татараў у падпольным руху.

ЛІТАРАТУРА

1. Грыбава, С.У. Стаўленне гітлераўцаў да татарска-мусульманскага насельніцтва Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны / С.У. Грыбава // Нацыстская палітыка генацыда на акупіраваных тэрыторыях СССР : матэрыялы міжнарод. навуц.-практ. канф., Брест, 7–8 дек. 2012 г. / Брест. гос. ун-т ; редкол.: Е.С. Розенблат [і др.]. – Брест, 2014. – С. 159–172.
2. Chazbijewicz, S. Ewolucja ideologii polskich muzułmanów w latach 1934–1939 / S. Chazbijewicz // Татары-мусульмане на землях Беларусі, Літвы і Польшчы: матэрыялы Першай міжнар. навуц.-практ. канф. да 600-годдзя татарскага асадніцтва на землях Беларусі-Літоўскай дзяржавы, распачатага пры Вітаўце Вялікім, Мінск, 26–27 сак. 1993 г.: у 3 ч. / Беларус. дзярж. пед. ун-т ; рэдкол.: І. Александровіч [і інш.]. – Мінск, 1995. – Ч. 3. – С. 449–467.
3. Грыбава, С.У. Стаўленне беларускіх татараў да супрацоўніцтва з германскімі акупацыйнымі ўладамі на тэрыторыі Беларусі падчас Вялікай Айчыннай вайны / С.У. Грыбава // Гуманітарна-эканамічны вестник. – 2009. – № 3. – С. 34–43.
4. Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1944 гг. / А.Л. Манаенков [і др.]. – Минск: Беларусь, 1983. – 764 с.
5. Грыбава, С.У. Беларускія татары падчас Вялікай Айчыннай вайны ў складзе 1-й Мінскай партызанскай брыгады (на падставе архіўных даных) / С.У. Грыбава // Гісторыя: праблемы выкладання. – 2008. – № 11. – С. 51–54.
6. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей – НАРБ). – Фонд 1450. – Воп. 6. – Спр. 26.
7. НАРБ. – Фонд 1405. – Воп. 1. – Спр. 1974.
8. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 7. – Спр. 15.
9. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 2. – Спр. 405.
10. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 5. – Спр. 97.
11. НАРБ. – Фонд 1405. – Воп. 1. – Спр. 808.
12. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 5. – Спр. 192.
13. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 7. – Спр. 46.
14. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 5. – Спр. 331.
15. НАРБ. – Фонд 1405. – Воп. 1. – Спр. 1115.
16. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 7. – Спр. 105.
17. НАРБ. – Фонд 1405. – Воп. 1. – Спр. 1016.
18. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 5. – Спр. 130.
19. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 5. – Спр. 421.
20. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 6. – Спр. 17.
21. НАРБ. – Фонд 1405. – Воп. 1. – Спр. 559.
22. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 5. – Спр. 165.
23. НАРБ. – Фонд 1405. – Воп. 1. – Спр. 1255.
24. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 7. – Спр. 242.
25. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 5. – Спр. 24.
26. НАРБ. – Фонд 1450. – Воп. 7. – Спр. 199.
27. Дзяржаўны архіў Мінскай вобласці. – Фонд 623. – Воп. 1. – Спр. 204.
28. Грыбава, С.У. Беларускія татары ў партызанскім руху падчас Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі Заходняй Беларусі / С.У. Грыбава // Системная трансфармацыя грамадства: гісторычны вопыт, сучаснасць і перспектывы : сб. навуц. ст. / каф. соц.-гуманітар. навуц БрГТУ; редкол.: Я.С. Яскевіч (отв. ред.) [і др.]. – Брест, 2008. – Вып. 5. – С. 38–43.
29. Грыбава, С.У. Удзел беларускіх татараў у антыфашысцкай барацьбе ў гады Вялікай Айчыннай вайны / С.У. Грыбава // Беларусь і цюркская-ісламскі свет: з нагоды 615-годдзя ўзнікнення татарска-мусульманскай супольнасці на землях ВКЛ: зб. навуц. прац / Нац. акад. навуц Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ.; уклад. і прадм. І.А. Сынькова, М.У. Тарэлка. – Мінск, 2015. – С. 58–67.

Як і абсалютная большасць беларусаў, іх суайчыннікі-татары таксама адмоўна ставіліся да карных акцый фашыстаў у дачыненні да яўрэйскага насельніцтва і не раз прыходзілі яму на дапамогу, выратаўваючы ад вынішчэння. Некаторым з іх Ізраільскі нацыянальны мемарыял Катастрофы і гераізму «Яд Вашэм» (Іерусалім) прысвоіў званне «Праведнікаў народаў свету» [29, с. 62–65].

Змагаліся прадстаўнікі татарскіх абшчын Беларусі супраць ворага ў складзе розных вайсковых фарміраванняў на франтах вайны. Татары з Заходняй Беларусі пачалі змагацца з праціўнікам яшчэ ў пачатку Другой сусветнай. У верасні 1939 года пасля нападу нямецка-фашысцкіх войскаў на Польшчу яны вялі барацьбу супраць нашмат большых сіл ворага ў складзе татарскага ўланскага эскадрона 13-га палка віленскіх уланаў Польскай арміі. Затым апынуліся ў арміі У. Андэрс і былі накіраваны ў Егіпет і Італію (Монтэ-Касіна), дзе змагаліся супраць фашыстаў.

Ваявалі мясцовыя татары і ў шэрагах 1-й пяхотнай дывізіі імя Тадэвуша Касцюшкі, сфарміраванай Саюзам польскіх патрыётаў пры падтрымцы савецкага ўрада, якая стала асновай 1-й Польскай арміі. Асноўная ж колькасць татарскага насельніцтва Беларусі змагалася ў складзе Чырвонай арміі. Сабраныя звесткі па вызначанай праблеме сведчаць аб тым, што ў сваёй большасці татары былі мабілізаваны на фронт у 1944 годзе, бо ў 1941 годзе мабілізацыя з-за хуткага наступлення нямецка-фашысцкіх захопнікаў не была арганізавана належным чынам. Многія з прызваных на фронт татараў загінулі падчас ваенных дзеянняў, некаторых родных дачакаліся. Амаль усе беларускія татары, за рэдкім выключэннем, былі салдатамі, аднак не вярталіся без узагарод. Дарэчы, увогуле па СССР 161 татарыну (пагодле іншых даных – 173) было прысвоена званне Героя Савецкага Саюза, што з'яўляецца чацвёртым паказчыкам па колькасці пасля рускіх, украінцаў і беларусаў.

Відавочна, што беларускія татары не былі ўбаку ад тых працэсаў, якія адбываліся падчас Вялікай Айчыннай вайны. Разам з народамі СССР яны змагаліся супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў і зрабілі свой уклад у вызваленне тэрыторыі Беларусі і ў цэлым у агульную Перамогу над ворагам. ■